ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ ВОЄННОГО СТАНУ

ІГНАТЬЄВА Анна Володимирівна - аспірантка

УДК 342.77(4)+[341.3+341.231.14]
DOI: https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.2.54

У статті простежено правові підходи держав-членів ЄС до регулювання воєнного стану в контексті сучасних глобальних безпекових викликів. Метою роботи є визначення основних принципів і механізмів правового регулювання воєнного стану, аналіз їх відповідності європейським стандартам прав людини, демократії та верховенства права, а також виявлення тенденцій розвитку правового режиму в умовах нових загроз.

Методологія базується на порівняльно правовому аналізі національних актів держав-членів ЄС і стандартів ЄС та Ради Європи. Актуальність обумовлена необхідністю систематизації різних моделей воєнного стану за відсутності єдиного наднаціонального регулювання, що ускладнює баланс безпеки і прав людини. Наукова новизна полягає у першому зіставленні національних моделей з європейськими стандартами та систематизації механізмів демократичного контролю і судового нагляду як засобів запобігання зловживанням владою.

Основні результати дослідження показують, що воєнний стан у державах-членах ЄС є конституційним механізмом адаптації до криз з обмеженням прав і свобод людини та розширенням влади. Незважаючи на різницю моделей, спільні принципи включають законність, пропорційність, демократичний контроль і тимчасовість. Парламентський і судовий контроль забезпечують баланс між безпекою та захистом прав людини. Реформи останніх років посилюють інтеграцію європейських стандартів і модернізують інститути воєнного стану.

Практичне значення роботи полягає у формуванні правових орієнтирів для органів державної влади держав-членів ЄС щодо оптимізації законодавства і практики запровадження воєнного стану з урахуванням європейських стандартів, а також у сприянні забезпеченню демократичності, законності та ефективності цього режиму в умовах сучасних безпекових викликів.

У висновках підкреслюється, що правове регулювання воєнного стану в державах-членах ЄС базується на балансі між захистом національної безпеки і дотриманням прав і свобод людини, що досягається через комплексну систему контролю і чіткі законодавчі гарантії. Подальша інтеграція європейських стандартів і вдосконалення механізмів демократичного нагляду сприятимуть підвищенню стійкості правових систем до викликів сучасної безпеки.

Ключові слова: воєнний стан, держави-члени ЄС, Європейський Союз, обмеження прав і свободи людини, національна безпека, верховенство права, Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми

Сучасні глобальні безпекові виклики, зокрема збройна агресія рф проти України, тероризм і гібридні загрози, актуалізують потребу держав-членів Європейського Союзу в ефективних правових інструментах захисту суверенітету, територіальної цілісності та безпеки громадян. Одним із них виступає воєнний стан, який передбачає

тимчасове обмеження прав і свобод людини, а також розширення повноважень органів влади в умовах воєнного конфлікту або його загрози. Водночас правове регулювання воєнного стану в державах-членах ЄС характеризується значною варіативністю через відсутність уніфікованого наднаціонального акту, що створює складнощі у забезпеченні балансу між захистом національної безпеки, верховенством права та правами людини.

Важливою науковою проблемою є визначення меж дискреційних повноважень держав-членів ЄС у регулюванні воєнного стану за дотримання загальноєвропейських стандартів, закріплених у праві ЄС та Раді Європи. На практичному рівні постає завдання уніфікації підходів до правового оформлення надзвичайних режимів, запобігання зловживанню владою, забезпечення парламентського та судового контролю, а також ефективного захисту прав і свобод людини навіть в умовах надзвичайних обставин.

Стан дослідження

Проблематика правового регулювання воєнного стану в державах-членах ЄС досліджувалася переважно в контексті надзвичайних правових режимів, конституційного контролю та гарантування прав і свобод людини в умовах кризових ситуацій. У наукових працях зарубіжних дослідників основна увага приділялася пошуку балансу між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод людини, а також аналізу практики Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [1]. Водночас питання комплексного дослідження правових моделей воєнного стану в державах-членах ЄС з урахуванням новітніх безпекових викликів та впливу європейських стандартів залишається недостатньо розкритим.

В українській правничій науці дослідження переважно стосуються окремих аспектів правового режиму воєнного стану, тоді як його всебічний аналіз у контексті права ЄС практично відсутній. Запропонована стаття має на меті заповнити цю прогалину, визначивши загальні правові підходи держав-членів ЄС до регулювання воєнного стану.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення основних правових підходів держав-членів Європейського Союзу до регулювання воєнного стану, аналіз їх відповідності європейським стандартам прав людини, демократії та верховенства права, а також виявлення тенденцій еволюції правового регулювання у контексті сучасних безпекових викликів. Для досягнення цієї мети в статті поставлено *завдання*: проаналізувати національні нормативно-правові акти, що регламентують воєнний стан у державах-членах ЄС; визначити співвідношення національних механізмів з правовими стандартами ЄС і Ради Європи; охарактеризувати системи демократичного контролю під час воєнного стану; виокремити тенденції модернізації правового регулювання в державах-членах ЄС з урахуванням нових загроз.

Наукова новизна дослідження

Новизна роботи полягає у комплексному аналізі правових підходів держав-членів ЄС до регулювання воєнного стану з урахуванням сучасних безпекових викликів, що раніше залишалися недостатньо вивченими вітчизняною юридичною наукою в контексті дослідження різноманітних питань, що стосуються розвитку європейського права. Вперше здійснено зіставлення національних моделей правового регулювання воєнного стану з імперативними стандартами ЄС і Ради Європи, що дозволило виявити особливості балансування між забезпеченням національної безпеки та захистом прав і свобод людини під час воєнного стану. Також уперше систематизовано механізми демократичного контролю та судового нагляду за застосуванням воєнного стану в різних правових системах держав-членах ЄС, що є ключовим фактором запобігання зловживанням владою.

Виклад основного матеріалу

З огляду на зростання кількості глобальних загроз, зокрема збройного втор-

гнення росії в Україну, тероризму та гібридних атак, держави-члени ЄС потребують ефективного правового механізму для захисту своєї суверенітету, територіальної цілісності та безпеки своїх громадян. Таким механізмом є воєнний стан – особливий юридичний інструмент, завдяки якому державою встановлюються тимчасові обмеження прав і свобод людини та розширюються повноваження органів влади в разі військового конфлікту або загрози такого конфлікту.

Законодавство про надзвичайний стан у державах-членах ЄС характеризується поєднанням спільних принципів та національних особливостей. Кожна держава самостійно визначає підстави, процедуру та зміст воєнного стану на основі власних конституційних принципів та потреб безпеки, але, водночас, зобов'язана дотримуватися європейських стандартів у сфері верховенства права, демократії та прав людини.

Європейське право не містить єдиного нормативно-правового акту про надзвичайний стан, тому це питання належить до сфери національних правових систем. Водночас при регулюванні надзвичайних заходів необхідно враховувати принципи ЄС – повагу до основних прав, пропорційність державних заходів та баланс між безпекою і свободами (зокрема, як це визначено в Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 року) [2; 3, с. 58].

Незважаючи на те, що Європейський Союз не має прямих повноважень оголошувати воєнний стан, він відіграє важливу роль у визначенні стратегічних напрямків оборонної політики своїх держав-членів через свою спільну зовнішню та безпекову політику [4, с. 14; 5, с. 109]. У цьому контексті ЄС забезпечує координацію заходів, обмін інформацією та розвиток спільних інституційних механізмів, зокрема в рамках Європейської оборонної агенції (EDA [6]), Постійного структурованого співробітництва (PESCO [7]) та цивільно-військових місій [8].

Окрім права Європейського Союзу, значний вплив на правове регулювання воєнного стану має також Рада Європи, зокрема положення Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року [1] та судова практика Європейського суду з прав людини. Відповідно до статті 15 Конвенції, у разі війни або надзвичайного стану, держави можуть тимчасово відступити від деяких зобов'язань. Однак ЄСПЛ через відповідну судову практику встановлює чіткі критерії допустимості таких заходів, зокрема необхідність, пропорційність та відповідність принципам демократичного суспільства [9; 10].

В Європейському Союзі та Раді Європи не існує єдиної моделі правового регулювання воєнного стану, але було розроблено систему обов'язкових та рекомендованих норм, які визначають допустимі межі втручання держави. Ці норми включають: гарантію демократичного контролю, дотримання принципу правової визначеності, обмеження тривалості та змісту надзвичайних заходів та мінімізацію впливу на основні права і свободи.

Аналіз правових підходів держав-членів ЄС показує, що механізми європейської інтеграції впливають на розробку норм, що стосуються надзвичайних заходів, які вживаються державними органами, забезпечуючи тим самим баланс між вимогами безпеки, принципом верховенства права та захистом прав людини.

У країнах Європейського Союзу воєнний стан, загалом, вважається конституційним інструментом, який дозволяє адаптувати систему урядування та суспільство до загрозливих обставин шляхом тимчасового обмеження деяких прав і свобод та розширення повноважень державних органів. Правове регулювання цього інституту відрізняється залежно від особливостей конституційної моделі кожної держави, зокрема від форми правління, типу управління та ступеня централізації влади.

У таких країнах, як Франція (стаття 36 Конституції) [11], Італія (стаття 78 Конституції) [12] та Іспанія (стаття 116 Конституції) [13], правовий режим воєнного стану визначений у Конституціях, які встановлюють підстави для його оголошення, процедури його введення та межі дозволених обмежень. Натомість у Бельгії [14] та Нідерландах [15] відповідні надзвичайні заходи

регулюються спеціальними законами, які визначають можливість застосування надзвичайних заходів у разі війни або реальної військової загрози.

Незважаючи на відмінності в термінології та правових механізмах, загальною метою воєнного стану в усіх державах-членах ЄС є тимчасове обмеження основних прав і свобод та розширення повноважень органів державної влади з метою забезпечення національної безпеки. Відмінності стосуються, насамперед, процесуальних правил, форм контролю та тривалості правового режиму воєнного стану.

Правові системи країн ЄС приділяють особливу увагу визначенню кількості органів, уповноважених оголошувати надзвичайний стан, та чіткому розмежуванню повноважень окремих гілок влади з метою забезпечення ефективного демократичного контролю над надзвичайними заходами. У більшості країн ці питання регулюються на конституційному рівні, який, серед іншого, визначає процедуру оголошення надзвичайного стану, його правові наслідки та наявність парламентського або судового контролю.

Правові системи держав-членів Європейського Союзу надають великого значення визначенню органів, уповноважених вводити воєнний стан, та чіткому розмежуванню повноважень державних органів з метою забезпечення демократичного контролю над надзвичайними режимами. У більшості випадків, ці питання регулюються Конституцією, яка, серед іншого, встановлює процедуру оголошення воєнного стану, його правові наслідки та механізми парламентського або судового контролю.

У Франції, відповідно до статті 36 Конституції [11], воєнний стан оголошується урядом, після чого підлягає обов'язковому контролю з боку парламенту; детальне регулювання гарантується положеннями Закону «Про надзвичайний стан» 1955 року [16]. В Італії, відповідно до статті 78 Конституції [12], рішення про оголошення воєнного стану приймається парламентом, що гарантує ефективний контроль за органами виконавчої влади в надзвичайних ситуаціях.

У Польщі надзвичайний стан оголошується президентом, за згодою парламенту, відповідно до статті 229 Конституції [17], і протягом дії надзвичайного стану будь-які зміни до Конституції та будь-які вибори заборонені. У Литві це рішення приймається парламентом за ініціативою президента, як передбачено статтями 84 та 142–145 Конституції [18]. Подібна модель використовується в Латвії, де уряд має право оголосити надзвичайний стан, якщо він проінформує про це парламент (стаття 62 Конституції) [19]. В Естонії рішення приймається парламентом відповідно до статті 129 Конституції [20], а спеціальний Закон «Про національну оборону» 2015 року [21] регулює розширені повноваження виконавчої влади в умовах війни.

Незважаючи на інституційні відмінності, воєнний стан у всіх державах-членах ЄС пов'язаний з тимчасовим розширенням повноважень виконавчої влади, при цьому зберігаються принципи демократичного контролю та парламентського нагляду.

Важливим елементом правового режиму воєнного стану в державах-членах ЄС є система парламентського та судового контролю за діяльністю виконавчої влади, яка відображає принцип стримувань і противаг та гарантує захист прав і свобод людини навіть у кризовий період.

У Польщі воєнний стан оголошує президент за згодою парламенту (стаття 229 Конституції), а заходи, вжиті протягом цього періоду, контролює Конституційний Трибунал (статті 231 і 228 Конституції) [17]. У Німеччині про оголошення воєнного стану приймає рішення парламент (стаття 115а Конституції), а в разі його недієздатності – Спільний комітет (стаття 53а Конституції) під постійним контролем парламенту (статті 115с–115к Конституції) [22].

У Франції оголошення воєнного стану формалізується урядовим декретом (стаття 36 Конституції), але на строк, що перевищує дванадцять днів, необхідна згода Національних зборів; дотримання процедури контролює Конституційна рада (стаття 61-1 Конституції) [11]. В Іспанії таке рішення приймає Конгрес депутатів (стаття 116 Конституції) [13] за рекомендацією уряду.

У Литві воєнний стан оголошується парламентом за рекомендацією президента (статті 84, 142–145 Конституції) [18]. У Латвії уряд зобов'язаний негайно повідомити парламент про оголошення воєнного стану (стаття 62 Конституції) [19]. В Естонії рішення приймає парламент (стаття 128 Конституції) [20], який також здійснює загальний нагляд за роботою виконавчої влади.

Спільна риса в юридичних механізмах запровадження воєнного стану в країнах ЄС полягає в поєднанні швидкої реакції на загрози та суворого дотримання демократичних процедур, в яких ключову роль відіграє парламентський контроль.

Оголошення воєнного стану в державах-членах ЄС не призводить до розпаду системи поділу влади. Навпаки, конституції встановлюють механізми, метою яких є збереження, а навіть посилення парламентського контролю, щоб запобігти зловживанню владою та забезпечити легітимність прийнятих рішень. Конституційні суди відіграють важливу роль у цьому процесі та гарантують дотримання прав і свобод людини навіть за надзвичайних обставин.

Практика Європейського суду з прав людини має значний вплив на національні правові системи в сфері надзвичайного стану і встановлює основні критерії допустимості обмеження прав і свобод: законність, необхідність, пропорційність і недискримінація [23, с. 164–165]. Зокрема, Конституції Німеччини (статті 2, 10, 11, 12а, 13, 17а, 19) [22], Іспанії (стаття 55) [13], Франції (стаття 16) [11] та Португалії (статті 19–21) [24] встановлюють, що таке обмеження може бути накладено лише за суворих умов і підлягає парламентському або судовому контролю.

Європейський суд з прав людини, який спирається на статтю 15 Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року [1], відіграє провідну роль у розробці європейських стандартів щодо правового регулювання надзвичайних ситуацій і стежить за єдиним тлумаченням меж дозволеного державного втручання, навіть у період військової загрози.

Характерною рисою європейської моделі правового регулювання воєнного стану є безперечна пріоритетність принципу верховенства права, який запобігає будь-якому зловживанню владою, навіть у період надзвичайного стану. Діяльність державних органів здійснюється виключно в межах, встановлених законом, відповідно до прозорих процедур та відповідних правових гарантій захисту прав і свобод людини [25, с. 72].

Обмеження прав і свобод є допустимим лише за умови дотримання принципів законності (чітке юридичне визначення причин і меж таких заходів), необхідності (наявність реальної підтвердженої загрози) та пропорційності (забезпечення належного балансу між потребами національної безпеки та правами людини без надмірного втручання).

У державах-членах Європейського Союзу, тривалість воєнного стану визначається конституційними положеннями та спеціальними законами (зокрема у Франції – стаття 36 [11], у Польщі – стаття 231 [17], у Литві – стаття 144 [18], Іспанії – стаття 116 [13], Німеччині – стаття 115 [22]), які запобігають зловживанню владою та гарантують тимчасовий характер встановлених обмежень. Такий підхід дозволяє швидко реагувати на загрози з дотриманням принципу верховенства права і, водночас, гарантує демократичний контроль за здійсненням надзвичайних повноважень.

Єдина європейська політика в галузі захисту прав людини сприяла гармонізації внутрішніх правових систем держав-членів ЄС щодо регулювання обмеження прав у надзвичайних ситуаціях. Впровадження положень Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року [1], Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 року [2] та усталеної практики Європейського суду з прав людини гарантує функціонування єдиного правового простору, в якому навіть у кризових ситуаціях зберігається пріоритет прав і свобод людини. Європейські норми слугують інструментом для обмеження дискреційних повноважень, підтримання рівноваги між різними державними органами та запобігання можливому зловживанню.

Важливим аспектом є чітке розмежування між абсолютними правами людини (право на життя, заборона тортур, рабства та дискримінації) та правами, які можуть бути тимчасово обмежені в умовах війни або надзвичайного стану, за умови дотримання принципів законності, необхідності та пропорційності. Цей підхід, зокрема, закріплений в конституціях Італії (ст. 15) [12], Іспанії (ст. 18) [13], Німеччини (ст. 79 (3)) [22].

У разі введення правового режиму воєнного стану, держава зобов'язана гарантувати ефективні засоби правового захисту. Європейські конституційні традиції передбачають безперешкодний доступ до незалежного суду для оскарження обмежень прав і свобод, навіть за виняткових обставин. Відповідні гарантії містяться в статті 19.4 Конституції Німеччини [22], статті 24 Конституції Італії [12] та статтях 24 і 55 Конституції Іспанії [13], які визнають право на судовий захист невід'ємним. Це означає, що держави-члени ЄС зобов'язані підтримувати ефективні механізми правового захисту, навіть за обставин, коли державні органи функціонують лише в обмеженому обсязі.

Європейські стандарти передбачають, що підстави для оголошення воєнного стану мають бути чітко визначені в законодавстві, вони мають бути винятковими та обґрунтованими міркуваннями національної безпеки. Конституції країн Європейського Союзу, зокрема стаття 116 Конституції Іспанії [13], стаття 115а Конституції Німеччини [22], стаття 16 Конституції Франції [11], статті 229–230 Конституції Польщі [17] та стаття 144 Конституції Литви [18] визначають, що воєнний стан оголошується лише у разі збройного нападу або безпосередньої загрози діяльності державних інститутів, і це вимагає обов'язкового контролю з боку парламенту або суду.

У зв'язку із зростанням викликів у сфері безпеки держави-члени ЄС прагнуть систематично оновлювати своє законодавство щодо воєнного стану та національних заходів безпеки. Метою модернізації нормативно-правової бази є врахування нових загроз, таких як збройне вторгнення рф в Україну, гібридні атаки, кіберзлочинність та інші форми втручання, що виходять за межі традиційних воєнних дій.

Висновки

Підсумовуючи, можна означити, що законодавство, котре регулює правовий режим воєнного стану у країнах-членах ЄС сформувалося з необхідності гарантувати національну безпеку і, водночас, дотримуватися зобов'язань щодо збереження принципів демократії, прав і свобод людини та верховенства права. Правові механізми, призначені для реагування на військові загрози, розроблені з метою захисту суверенітету та територіальної цілісності без порушення конституційного ладу та надмірної концентрації влади.

Національні правові моделі воєнного стану в державах-членах ЄС мають низку спільних рис, таких як правова визначеність підстав і процедур оголошення надзвичайного стану, його обмежена тривалість, парламентський і судовий контроль, а також ефективні гарантії запобігання зловживанню владою. Навіть у надзвичайних ситуаціях тимчасові обмеження прав і свобод людини допускаються лише за умови дотримання принципів законності, необхідності, пропорційності та дотримання міжнародних стандартів у галузі прав людини.

Особливе значення має імплементація положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [1], Хартії Європейського Союзу про основні права 2000 року [2] та практики Європейського суду з прав людини, які задають чіткі критерії допустимих меж державного втручання. Усі держави-члени ЄС дотримуються принципу, що верховенство права має пріоритет навіть в умовах надзвичайного стану.

Практика країн-членів Європейського Союзу показує, що забезпечення достатнього рівня національної безпеки можна ефективно поєднати з дотриманням основних демократичних цінностей. Правові механізми воєнного стану, що діють у рамках конституційного та правового порядку, не тільки забезпечують стабільність дер-

жавного управління в кризових ситуаціях, але й зміцнюють довіру громадян до державних інститутів.

Отже, правовий підхід держав-членів ЄС до регулювання воєнного стану відображає високу правову культуру та інституційну відповідальність, що підтверджує здатність демократичної держави забезпечувати власну безпеку без відхилення від основних правових та гуманітарних норм.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення : 15.07.2024).

2. Charter of fundamental rights of the European Union : international document of the European Union dated 18.12.2000 / European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення : 18.07.2024).

3. Hillion Ch. Decentralised Integration? Fundamental Rights Protection in the EU Common Foreign and Security Policy. *European Papers*. 2016. Vol. 1. Iss. 1. Pp. 55-66. DOI: http://dx.doi.org/10.15166/2499-8249/5.

4. Небеська М. Сфери Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗППБ) у праві Європейського Союзу. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2018. Vol. 31. Pp. 13-16.

5. Мороз А. Динаміка відносин між ЄС та Україною в контексті спільної політики безпеки та оборони (СПБО). *Соціально-політичні студії. Науковий альманах. Праці молодих науковців*. 2024. Вип. 8. С. 108-113.

6. The New Defence Imperative / European Defence Agency. URL: https://eda.europa.eu/publications-and-data/magazines/magazine-cover/the-new-defence-imperative (дата звернення : 18.07.2024).

7. Permanent Structured Cooperation (PESCO). Deepen defence cooperation between EU Member States / Permanent Structured Cooperation. URL: https://www.pesco.europa.eu (дата звернення : 18.07.2024).

8. EU missions worldwide / European Union. EUAM UKRAINE. URL: https://www.euam-ukraine.eu/our-mission/eu-missions-worldwide/ (дата звернення : 18.07.2024).

9. Wallace S. *Human Rights Law Review*. 2020 (December). Vol. 20. Iss. 4. Pp. 769-796. DOI: https://doi.org/10.1093/hrlr/ngaa036.

10. Мельниченко Н. Процедури дерогації при захисті прав людини. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 1. С. 18-28.

11. Constitution de la République française : Loi fondamentale du 4 octobre 1958 / Conseil Constitutionnel. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/la-constitution (дата звернення : 18.07.2024).

12. Costituzione della Repubblica Italiana : Legge fondamentale del 27 dicembre 1947 / Senato della Repubblica. URL: https://www.senato.it/istituzione/la-costituzione (дата звернення : 18.07.2024).

13. Constitución de España : Ley Fundamental de 7 de diciembre de 1978 / La Moncloa. URL: https://www.lamoncloa.gob.es/espana/leyfundamental/paginas/index.aspx (дата звернення : 18.07.2024).

14. Loi organique relative aux services de renseignement et de sécurité : loi du 30 novembre 1998 / ETAAMB. URL: https://etaamb.openjustice.be/fr/loi-du-30-novembre-1998_n1998007272.html (дата звернення : 18.07.2024).

15. Buitengewone bevoegdheden van het burgerlijk gezag : Nederlandse wet van 3 april 1996 / Overheid.nl. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0007982/2021-02-22 (дата звернення : 18.07.2024).

16. Relative à l'état d'urgence : loi de la République française n° 55-385 du 3 avril 1955 / legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000695350 (дата звернення : 18.07.2024).

17. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej : Ustawa Zasadnicza z dnia 2 kwietnia 1997 / Sejm. URL: https://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm (дата звернення : 18.07.2024).

18. Lietuvos Respublikos Konstitucija : 1992 m. spalio 25 d. Pagrindinis įstatymas / Seimas. URL: https://www.lrs.lt/home/

Konstitucija/Konstitucija20220522.htm (дата звернення : 18.07.2024).

19. Latvijas Republikas Satversme : 1922. gada 15. februāra Pamatlikums / Latvijas Republikas Saeima. URL: https://www.saeima.lv/lv/likumdosana/satversme (дата звернення : 18.07.2024).

20. Eesti Vabariigi põhiseadus : 28 juuni 1992. aasta põhiseadus / Riigi Teataja. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/115052015002 (дата звернення : 18.07.2024).

21. Riigikaitseseadus : 11. veebruari 2015. aasta seadus / Riigi Teataja. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/112032015001 (дата звернення : 18.07.2024).

22. Verfassung der Bundesrepublik Deutschland : Grundgesetz vom 08 Mai 1949 / Deutscher Bundestag. URL: https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz#10a (дата звернення : 18.07.2024).

23. Бучинський О. Й. Вплив практики Європейського суду з прав людини на розвиток правових систем країн-членів Ради Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019 № 37. С. 163-166.

24. Constituição da República Portuguesa: Lei Fundamental de 2 de Abril de 1976 / Assembleia da República. URL: https://www.parlamento.pt/Legislacao/PAGINAS/CONSTITUICAOREPUBLICAPORTUGUESA.ASPX (дата звернення : 18.07.2024).

25. Смородинський В. С. Принцип верховенства права у правовому режимі воєнного стану. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матер. міжнар. наук.-конф. (м. Харків, 5 трав. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Нац. шк. суддів України, Всеукр. асоц. кримін. права, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 70-75.